

בס"ד

שיעורי הגר"א עוזר שליט"א
ראש ישיבת אתרי

בענין:

זמן תפילת המנחה
ובענין שקיעה ובהשמ"ש וצה"כ

- רצ -

נמסר בש"ק פרשת חיי שרה ה'תשע"ג

עיצוב גרפי ועימוד: תמנתי עיצוב גרפי

בלי"ל שבת פרשת תולדות יחל השיעור בשעה: 9:00 ויהיה בענין:

גדלות בשנים ובסימנים

לקבלת השיעורים באימייל יש לכתוב בקשה לתמנתי: timnal@zahav.net.il

זמן תפילת המנחה

ובענין שקיעת החמה ובהשמ"ש וצה"כ

[פלוגת הראשונים בסוף זמן תפילת המנחה]

א ברכות כו: יצחק תקן תפלת מנחה שנאמר ויצא יצחק לשוח בשדה לפנות ערב. ואין שיחה אלא תפלה שנאמר תפלה לעני כי יעטף ולפני ה' ישפוך שיחו. ובמשנה (שם ע"א) פליגי תנאי בזמן תפלת המנחה; לחכמים זמנה עד הערב ולרבי יהודה עד פלג המנחה.

וכתב הרשב"א (ריש ברכות) שזמן תפילת המנחה הוא עד צאת הכוכבים, וזהו 'עד הערב' דקאמרי רבנן. וכ"ה בארחות חיים ובספר המנהיג (הל' תפילה). וכן פסק הרמ"א (או"ח רלג, א). וכתב המשנ"ב (רלג סקי"ד, מהפמ"ג) ד'צאת הכוכבים' לאו דוקא אלא תחילת זמן בין השמשות, שאין להתפלל בזמן בין השמשות. אכן, מפשטות לשון הראשונים והרמ"א שכתבו 'עד צאת הכוכבים' נראה דדוקא קאמרי. ולהלן יתבאר שמוכח הדבר בשיטתם. ונראה שסוברים שלענין תפילה דרבנן הקלו בספק עד שיהא לילה ודאי.

והנה דעת רבנו יונה (במשנה כו.) שזמן תפילת המנחה הוא עד שקיעת החמה שהרי תפילות כנגד תמידין תקנום ודם הקרבן נפסל בשקיעת החמה (כדאיתא בזבחים נו.) וא"כ זמן התפילה שהוא זמן התמיד אינו אלא עד השקיעה.

ובשאגת אריה (יז) הקהה טובא בשיטת רבנו יונה, ופסק למעשה כדברי הרמ"א שזמן המנחה עד צאת הכוכבים. ונבוא תחילה לבאר שיטות הראשונים בהאי ענינא ולהעמיד שיטת רבנו יונה על מכונה, וממילא יסתלקו הקושיות.

[מחלוקת הפוסקים באופן חישוב י"ב שעות היום, תלויה במח' הנזכרת]

מבואר בש"ס בכ"מ שהיום נחלק לי"ב שעות [והן 'שעות זמניות' - מחלקים היום לשנים עשר חלקים שוים, פעמים היום קצר והשעות קצרות פעמים שהוא ארוך והן ארוכות. עפ"י הרמב"ם בפיה"מ ו"ש פ]. ונחלקו הפוסקים כיצד מתחשבות השעות; בתרומת הדשן (א) מבואר לחשב מעלות השחר ועד צאת הכוכבים. ואילו דעת הלבוש ועוד פוסקים (הובא במג"א רלג סק"ב תמוג סק"ב. ולא הכריע שם) לחשב מהנץ החמה ועד שקיעתה. וכן הגר"א (תנטב) קבע מסמרות כשיטה זו, שהרי אי אתה מוצא שהיום והלילה שוים בתקופות תשרי וניסן (כדאמרינן בירושלמי ריש ברכות ובמדרש רבה ויקרא כו, ד ועוד) אלא אם חשבת מהנץ החמה ועד השקיעה, אבל מעלות השחר ועד צאת הכוכבים יש זמן הרבה יותר". ויש בדבר נפקותות להלכות התלויות

א הלהן מבואר דהתה"ד לאו יחידאה אלא כן היא שיטת כל הראשונים שהלכו בשיטת ר"ת [וכן משמע שנקט המג"א לעיקר - שכן סתם בסי' קנו סק"א]. וליישב דבריהם נראה שכאמרו י"ב שעות ליום וי"ב לילה דיברו על היום הטבעי, השמש (כדלהלן) מהנץ עד השקיעה, והשימוש במושג 'שעות' היינו אחד מכ"ד של היממה שהיא שעה קבועה [כשעות שדיברו חכמים לענין זמן מולד הלבנה, מליחה וכו']. ואילו כאשר מדובר על דיני היום, כגון זמן תפילה וק"ש וכו', דיברו על חלוקת היום הדיני לי"ב [והיא 'שעה' משתנית בהתאם לאורך היום], והיינו משה"ש עד צה"כ.

בשעות מסויימות, כגון קריאת שמע עד שלש שעות ותפילה עד ארבע, אכילת חמץ וביעורו.

והנה כבר כתב בספר מנחת כהן² שמחלוקת הראשונים הנ"ל בענין סוף זמן תפילת המנחה, תלויה בנידון זה של חישוב השעות, שהרי מתבאר בסוגיא בברכות שם ד'פלג המנחה' שאמר רבי יהודה הוא שעה ורביע קודם גמר י"ב שעות [וזהו 'פלג' של מנחה - קטנה שזמנה מתשע ומחצה עד י"ב], ו'עד הערב' שאמרו חכמים היינו עד סוף י"ב שעות. אם כן לדעת האומרים שסוף זמן המנחה הוא צאת הכוכבים, נמצא ש"י"ב שעות מתחשבות מעלות השחר עד צאת הכוכבים [ומכאן מוכח שכוונת ראשונים אלו 'צאת הכוכבים' כפשוטו ולא כהפמ"ג הנ"ל], ולדעת האומרים עד שקיעת החמה נמצא ש"י"ב שעות הם מהזריחה ועד שקיעה³ [ותחילת חישוב השעות תלוי בסופן, אם לפי היראות השמש מצאתה ועד בואה, או לפי מצב האור והחושך, משיעלה עמוד השחר עד חשכה].

[שיטת רבנו תם ושיטת הגאונים והגר"א ב'בין השמשות' ו'צאת הכוכבים']

ב התוס' (בשבת לה. ובכמה מקומות) הקשו סתירת הסוגיות בענין זמן בין השמשות; בשבת (לד-לה) מבואר שלרבי יהודה שיעורו הוא כדי הילוך שלשת רבעי מיל [לרבה דקיי"ל כוותיה]. ואילו בפסחים (צד) אמרו בדעת רבי יהודה שמשקיעת החמה עד צאת הכוכבים ארבעה מילין. והרי צאת הכוכבים לילה הוא כמבואר בכמה מקומות בש"ס (ברכות ב: מגילה כ: ועוד).

ובישוב סתירה זו נאמרו שתי שיטות עיקריות [ישנה שיטה שלישית מבעל היראים, שלא נתקבלה להלכה מעיקר דינא. ויש שיטה נוספת להראב"ן]; שיטת רבנו תם (בספר הישר, והובאה בתוס' שם ובזבחים נו. ועוד), ששתי 'שקיעות' הן: השקיעה הנראית לעינינו, כשגוף השמש שוקע ונעלם מהעין. לאחר שקיעה זו עדיין הוא 'יום' לכל דבר [מלבד לענין דם הקרבן שנפסל בשקיעת החמה, וכדלהלן], וממנה ועד צאת הכוכבים הוא זמן הילוך ד' מילין. ויש שקיעה שניה [שאינן לה סימן מוגדר בשמים] שהיא קודמת לצאת הכוכבים כדי הילוך שלשת-רבעי מיל, והוא זמן 'בין השמשות' לרבי יהודה. נמצא ששיעור שלשת רבעי מיל מהשקיעה שאמרו בגמרא - אינו מהשקיעה הנראית אלא משקיעת האור, גמר השקיעה. ואילו ד' מילין שאמרו - מהשקיעה הנראית לעינינו. כשיטה זו נקט הרמב"ם (בספר תורת

ב לחכם קדמון רבי אברהם הכהן פימינטיל.

ג לכאורה אין כאן הכרח, דלעולם י"ל ד"י"ב שעות הם עד צאה"כ ומ"מ לרבנן אין להתפלל אלא עד השקיעה משום זמן התמיד, הגם שהיום עדיין ממשיך ועדיין לא כלו י"ב שעות, וכשאמרו י"א חסר רביע - מסוף היום קאמר ולא מזמן המנחה שאמרו חכמים. ומה שאמרו בגמרא דאי רבי יהודה 'עד פלג המנחה' ועד בכלל קאמר א"כ היינו רבנן [דמשמע לכאן] דלרבנן כשר כל השעה ורביע דפלג המנחה] - נראה דאף דקאמרינן לר"י עד ועד בכלל, ודאי אין סברא דר"י בא לאוסופי ארבנן, וכי היכי דלרבנן עד השקיעה, כמו כן לר"י. ולפי"ז נידון הגמ' אם עד בכלל אם לאו הוא רק על תוך פלג המנחה עד השקיעה [ולר"ת הוא שלש דקות. וא"ש היטב לפי"ז הצד דעד ועד בכלל, שא"כ מאי האי דנקט ר"י 'עד פלג המנחה' ולא אמר 'עד המנחה' אלא משום שציין את נקודת החצי שהיא סמוכה לסוף הזמן, והרי צריך לסיים תפילתו שלש דקות לאחר הפלג, נמצא שמתפלל בפלג עצמו].

האדם, ענין אבלות ישנה) ושאר הראשונים שמבית מדרשו. וכן נקט השלחן-ערוך (או"ח רסא, ב').

שיטת הגאונים (מובאת בתשובת מהר"ם אלשקר צו, ומצוינת בש"ך יו"ד רסו. וכן נראית דעת הרמב"ם - כפי שכתב מהר"ם אלשקר שם, והביא כן מתשובת ר"א בן הרמב"ם) שהשקיעה הנראית לעין היא זו המדוברת בגמרא בכל מקום, ולאחריה שלשת רבעי מיל היינו 'צאת הכוכבים', שיצאו שלשה כוכבים בינונים [כפי שאמרו בסוגיא בשבת], ואז הוא לילה ודאי. ומה שאמרו בפסחים שיש ארבעה מילין מהשקיעה עד צאת הכוכבים, אינו ענין לדין 'לילה' אלא המדובר שם בעניני תכונה, וביציאת כל הכוכבים שבשמים מיירי דהיינו כשהחשכה מוחלטת, אבל אינו נוגע לדינא כלל.

[ראיות הגר"א והגר"ז; שיעור הילוך מיל]

וכשיטה זו החזיק מדנפשיה הגר"א ז"ל (באו"ח רסא וביו"ד רסב) וקבע בה מסמרות. וכן החזיק הגר"ז (בפסקי הסיודור שלו, סדר הכנסת שבת). והנה כתב הגר"א ששיטת ר"ת מוכחשת מן המציאות. וכבר ידוע שבארץ ישראל נראים שלשה כוכבים בתוך חצי שעה ראשונה לאחר השקיעה הנראית, והרי אמרו בגמרא (שבת לה) שביציאת שלשה כוכבים הוא 'לילה', והלא על אופק א"י ובבל דיברו תנאים ואמוראים. וא"כ החוש מכחיש לומר שזמן זה"כ הוא רק לאחר ארבעה מילין מהשקיעה שהוא לפחות שעה וחומש מהשקיעה, שאז כבר כיפת השמים מלאה כוכבים. [בשיעור הילוך מיל נאמרו שלש שיטות; י"ח דקות, כ"ב ומחצה, או כ"ד דקות. ויסוד הן פלגותא בבאור הסוגיא בפסחים, ואינה ענין לשיטות הגאונים ור"ת. והסכמת הפוסקים לעיקר דינא שהוא י"ח דקות (עפ"י שו"ע תנט, ב, רמ"א רסא ובהגר"א שם וחזו"א סי' יג וסי' ככג וע' בקוב"א ח"ג קעח). וע"ע באה"ל תנט, ב, ואג"מ או"ח ח"ד ו, ואם כן שלשת רבעי מיל היינו י"ג דקות וחצי. וכן הוא מוכרח ממה שאמרו (בפסחים צד) שזמן עלות השחר הוא ד' מילין קודם הנץ החמה. ואם אתה מרחיב את שיעור המיל לכ"ב דקות ומחצה, הרי שעלות השחר יוצא תשעים דקות קודם הנץ, והרי במציאות [בא"י] לא תגיע קרן אור ראשונה מהשמש קודם פ"א דקות להיראות השמש].

ואמנם הגר"א לא נזקק להוכיח מהמציאות שבא"י, אבל הוכיח מהחוש הנראה אף בחו"ל [שהמדינות מרוחקות מקו המשווה ובהתאם לכך זמן הדמדומים מתארך, וממילא זמן צאה"כ שם מתאחר (לכו"ע) ומתקרב יותר לשיטת ר"ת. ומ"מ גם שם איכא נפ"מ בין שיטת הגאונים והגר"א לשיטת ר"ת לענין תחילת זמן בין השמשות] שהרי בגמרא (בפסחים צד) מפורש שהזמן שבין עלות השחר להנץ החמה שוה לזמן שבין שקיעת החמה לצאת הכוכבים, והלא החוש מעיד לכל רואה שמעלות השחר הוא שיעור גדול בהרבה מהשקיעה ועד שיצאו שלשה כוכבים שהרי בעלוה"ש השמים מלאים בכוכבים - ומוכח שדברי הגמרא שם אמורים על היראות כל הכוכבים ברקיע ואינו ענין לזמן צאת הכוכבים לדין לילה.

וכן הרעיש המשנ"ב (רסא, ב במשנ"ב ובה"ל) שחלילה לעשות מלאכה בערב שבת לאחר השקיעה הנראית, שהרי לשיטת הגאונים נכנס לספק איסור כרת. ופשטה עתה הוראה זו בכל תפוצות ישראל [אם כי בזמן הח"ח ז"ל עדיין היו נוהגים רבים

ד הגר"ז (בסידור סדר הכנסת שבת) כתב שהשו"ע חזר בו ביו"ד (רסו, ט), שכתב לענין מילה 'שקיעת החמה', דמשמע השקיעה הנראית. ואולם המג"א לא נקט כן, והוא יפרש 'שקיעת החמה' - שקיעה שניה, וכמו שפירש (תרכ"ג, א) דברי השו"ע 'סמוך לשקיעת החמה' גבי תפילת נעילה [ודלא כהט"ז שם].

באירופה^ה כשיטת ר"ת אף לקולא, וכפי שמבואר בשו"ת פרי יצחק (ו) ועוד], כפי שקבעו הגר"א והגר"ז ששיטת הגאונים היא עיקר ההלכה, וממנה אין לזווע. וגם הנוהגים להחמיר כר"ת, אין מקילים בעשיית מלאכה לאחר השקיעה הנראית.

[הסבר שיטת הגאונים וביאורה המעשי]

ומה שיש תמהים על שיטה דידן, הלא אפילו בארץ ישראל אין נראים כוכבים לאחר י"ג דקות ומחצה מהשקיעה, והרי זהו משך זמן שלשת רבעי מיל כנ"ל - אך כבר הוכיחו שכשכיפת הרקיע נתונה בחשכה מוחלטת וכשהאוויר זך ונקי מחלקיקי אבק ופחם וכו', אכן נראים כוכבים בפרק זה [והרי זהו המצב לפיו נקבע 'צאת הכוכבים', ולא במצב שהאוויר מזוהם והפנסים שבצמחים משליכים זוהר על כיפת השמים]. ובזה סרו הפקפוקים על שיטה זו.

ויש לציין שבירושלים שהיא שוכנת בגובה, דעת רוב הפוסקים שזמן שקיעת החמה נקבע בה לפי השקיעה הנראית בגובה, ודלא כחידוש הגר"א שמתחשבים בשקיעה האסטרונומית, לחשב כאילו היתה העיר בקו פני הים. נמצא לפי"ז שזמן השקיעה בירושלם מאוחר יותר מזה שבמיישור בכמה דקות [אלא שמצד אחר יש מקדימים את זמן השקיעה בירושלם, מפני ההרים שבמערב המסתירים את החמה בשקיעתה. וזהו נידון בפני עצמו, האם מתחשבים בכיסוי ההרים. ועיקר המנהג בירושלם מאז ומעולם שלא להתחשב בהסתרת ההרים שבמערב. ולפי מנהג זה אין כמעט הבדלי מקומות בתוך ירושלם בהפרשי זמנים]. ולפי"ז הפרש הזמן שבין השקיעה הנראית לצה"כ בירושלם קטן עוד יותר, שהרי זמן צה"כ הוא אחיד לכל המקומות, הגבוהים והנמוכים, כי הוא תלוי בחשכות כיפת השמים ולא במצב האור של האדם המביט על הארץ.

ויש להדגיש ששיעור זה של י"ג דקות וחצי, אמור רק בארץ ישראל ובתקופת ניסן ותשרי שהיום והלילה שוים, אבל בשאר תקופות השנה ובשאר מקומות, יש להוסיף זמן בהתאם לזוית הנטייה של השמש, וכמוש"כ הגר"א שם ובבאה"ל רסא ד"ה שהוא].

ומה שלענין צאת השבת אנו מחמירים יותר משיעור זמן הנ"ל, זהו מפני שכתבו הראשונים (רמב"ן בתוה"א ור"ן שבת בשם הירושלמי; שו"ע או"ח רצג, ב) שיש להמתין עד שייראו שלשה כוכבים בטנים ורצופים, ואין די בבינונים ומפוזרים, שאין אנו בקיאים בבינונים ומשום תוספת שבת. ובת"י (ריש ברכות. וכ"ה בשו"ע רלה, א) כתבו לענין ק"ש להחמיר בקטנים כי אין אנו בקיאים בבינונים [אבל לא הצריכו רצופים, שאין בזה ענין תוספת]. ועוד כתבו הפוסקים שנכון להמתין עוד עד שיעלם כל אודם במערב הרקיע, כי אין אנו בקיאים בכוכבים, ויש כוכבים הנראים אף ביום (ע' במשנ"ב ובה"ל שם).¹ גם יש אומרים שלרבי יוסי דפליג אר' יהודה בשבת שם ואמר ביה"ש"מ כהרף עין זה נכנס זה יוצא, זמן בין השמשות מרוחק מזה של רבי יהודה. ולפי

ה וכבר כתבו (ע' ברכ"י רסא וקצוה"ש צג) שהמנהג בא"י אצל הכל כהגאונים, מלבד יחידי סגולה שהחמירו כר"ת. וע"ע אג"מ ח"ד יז, כו; שבט הלוי מט.

ו ולפי זה יוצא לכאורה שאם יודע את חישוב הזמן המדויק לפי האופן שנמצא בו, הרי מדינא סגי בחישוב הזמן, רק הואיל ולא הכל יודעים זאת ונודקקו לסמוך על ראיית הכוכבים, על כן כתבו הפוסקים להחמיר. וכן צדד במנח"כ. ונפ"מ לתינוק הנוול לאחר י"ג דקות ומחצה בא"י [במיישור. ובהר אף פחות מזה] בתקופת תשרי וניסן - דינו כנוול בודאי ביום שלמחרת. וכן כל כיו"ב בכל מקום ומקום. אלא ש"ל דלמעשה חיישינן לשיטות הראשונים דביה"ש"מ דר' יוסי מופלג משל רבי יהודה, הלכך מחמירין להאריך הזמן יותר. [ומהגר"ש"א מובא שהמנהג הרווח בירושלם להחשיב 'בין השמשות' כשנוול עד ד' 52 אחר השקיעה. ויש מקדימים יותר ויש מאחרים]. וכן נפ"מ בכל זה שאין להתפלל מנחה לאחר השקיעה י"ג דקות ומחצה בא"י, ובירושלים שמונה דקות ומחצה, אף ביערב.

[היום הדיני' ו'היום השמי' חלוקת השעות לפי היום השמי-הטבעי]
ואל תתמה: כיון שהיום מתחיל בעלות השחר לכל דיני התורה ומסתיים בצאת הכוכבים, למה מנין השעות של היום ושל הלילה מתחשב מהזריחה ועד השקיעה - כבר כתבו לבאר (הגרי"א) חבר בסדר זמנים, והגרא"ז באבן האזל הל' ק"ש, ועוד) ששתי הגדרות של 'יום' הן; 'היום הדיני' - זהו המתחיל מעלות השחר ומסתיים בצאת הכוכבים וכדילפינן מקראי, ו'היום השמי' [ואף השמש עצמה נקראת 'יום', כדכתיב 'ולהט אותם היום הבא' ועוד], היינו היום המציאותי, וחלוקת השעות שייכת ליום זה, לפי מצב השמש. וכשעות שעון השמש שבמעלות אחז.

בזה נראה ליישב מה שהקשה במנחת שלמה (ח"א צא, טו) אודות מנהג העולם לחשב זמן חצות הלילה לאכילת אפיקומן משקיעת החמה ועד הזריחה - והלא ה'לילה' לכל דיני התורה הוא מצה"כ ועד עלות השחר, ובדין הוא שחצות ייקבע לפי חצי ה'לילה' של כל דיני התורה. אך לפי האמור יש לומר שכשם שחילוקי שעות היום נקבעים לפי 'יום השמש' ולא לפי 'היום הדיני', כן חלוקת הלילה נקבעת לפי הלילה התוכני שהוא זמן העדר השמש מהשקיעה ועד הנץ, לא לפי הלילה ה'דיני'.

ואם תאמר, בשלמא לר"ת ישנה הקבלה בין תחילת היום; בשניהם ההפרש בין היום הדיני [התלוי במצב האור והעדרו המוחלט] ליום השמש שוה, כדי הילוך ד' מילין בין עלה"ש להנץ החמה וכדי ד' מילין בין שקיעת החמה לצה"כ, אלא לדידן יש להבין מה נשתנה תחילת היום מסופו, שבתחילת היום נוספו ד' מילין קודם 'יום השמש' המציאותי, ואילו בסופו נוספו רק שלשת רבעי מיל - כבר עמדו על שאלה זו בירושלמי (ריש ברכות) והמשילו זאת למלך היוצא מפלטיין שלו שאעפ"י שעדיין לא נראה בחוץ - כבר מכריזים 'המלך יצא'. לא כן כשנכנס, אומרים 'המלך נכנס' כשייעלם מן העין. אף כאן כשהשמש מתחיל לצאת על הארץ כבר נחשב 'יום' הגם שעוד לא נראה כלל, משא"כ בכניסה, אחר שנעלם מעינינו כבר פנה היום [כן פירש בסדר זמנים הירושלמי לשיטת הגאונים. אמנם הרמב"ן (בתורת האדם) שהלך בשיטת רבנו תם, פירש את הירושלמי לאידך גיסא].

[מח' ר"ת והגאונים תלויה במחלוקת דלעיל בענין חישוב השעות ובענין סוף זמן מנחה]

אם כן, הרי לפי מה שנתבאר לעיל (מהמנחת-כהן) שכל הסובר לחשב י"ב שעות מהזריחה לשקיעה, סובר שזמן מנחה הוא עד שקיעת החמה, נמצא שלדעת הגאונים וההולכים בשיטתם, זמן מנחה הוא עד שקיעת החמה, שהרי נתבאר שהגאונים בהכרח ס"ל שמנין השעות הוא מהזריחה לשקיעה.

ואמנם יש לראות שהראשונים אזלו לשיטתייהו בזה; רבנו יונה באגרת התשובה (תחילת יום חמישי, אות פא. וע"ש גם בסי' נ) נקט שמשקיעת החמה מתחיל בין השמשות, ומפורש כהגאונים. [הגר"ז הביא ג"כ שרבנו יונה ס"ל כן, אלא שסמך דבריו על מה שהביא הרא"ש בשבת (לה) בשם רבנו יונה. ואי מהתם לא איריא, שהרי נקט לשון הגמרא שם 'שקיעת החמה', אמנם רוח ד' דבר בו שכן כתב רבנו יונה באגרת התשובה. וכל זה

זה צאת הכוכבים מתאחר טפי [אולם בתוס' וברא"ש שבת לה משמע שהפלגת ביהש"מ דר' יוסי על של ר' יהודה מועטת מאד. והגר"ז כתב דהיינו שתי דקות. ויש מסבירים בזה מנהג שנהגו רבים בירושלים להמתין לתפילת ערבית עשרים דקות לאחר השקיעה, שחששו לדעת המחמירים בשיעור הילוך מיל שהוא עשרים-וארבע דקות, ועל כן שלשת רבעי מיל היינו שמונה-עשרה דקות, ועוד שתי דקות לחוש לדעת המפליגים את בין השמשות דרבי יוסי].

[זמן ק"ש של שחר לאור הנ"ל]

והנה כבר עמדו הרבה אחרונים (הגרי"מ שלזינגר בקונטרס בין השמשות, נדפס בספר הזכרון אש תמיד; שו"ת משנת ר' אהרן סוסי" ב ועוד) שלדעת הגאונים וכל ההולכים בשיטתם, בהכרח לחשב י"ב שעות מהנץ החמה ועד השקיעה, שהרי מבואר בגמרא (פסחים יב נח צד וביומא כח ובכ"ד) שבחצות היום - שהוא סוף שעה שישית מ"ב שעות - חמה נמצאת באמצע מהלכה בכיפת הרקיע בדיוק, ואם נתחיל למנות י"ב השעות מעלות השחר שהוא כדי ד' מילין קודם הנץ, נמצא שנקודת חצות תוקדם הרבה, שהרי סוף היום הוא רק שלשת רבעי מיל אחר השקיעה. ואין סברא כלל למנות את י"ב שעות היום עד סוף כדי ד' המילין לאחר השקיעה שהן בתוך הלילה. וביותר, הלא פשטא דסוגיא בדף כו-כו מורה דלרבנן זמן המנחה הוא עד סוף י"ב שעות כנ"ל, ולא יתכן שיוכל להתפלל מנחה כשעה לאחר שהוא כבר לילה, וא"כ להגאונים שצאת הכוכבים הוא זמן מועט אחר שקיעת החמה אי אפשר שתחילת מנין השעות יהא בעלות השחר. וזה ברור.

ואולם לר"ת שפיר יתכן למנות מעלה"ש עד צה"כ, שהרי לשיטתו אכן נוספים ל'יום' ד' מילין משקיעת החמה עד הלילה וכנגדן אפשר להוסיף ד' מילין מעלות השחר, ולחשב י"ב שעות מתחילת היום עד סופו. [אמנם יש להדגיש שאין הכרח לומר כן בשיטת ר"ת, דשפיר י"ל שאף לר"ת חישוב השעות נעשה מהנץ עד השקיעה, דשפיר י"ל שחילוק השעות הוא לפי הנראה לעין בני אדם במצב החמה. והוא ה'יום השמי' כדלהלן].

ולפי"ז כתבו האחרונים הנ"ל לתמוה על אותם שאין חוששים לשיטת ר"ת אף לא באיסור שבת, ואילו לענין זמן קריאת שמע מחמירים לקרוא בתוך שלש שעות מעלות השחר, כשיטת המג"א, והלא המה תרתי דסתרי, שהרי כאמור לפי הגאונים שצאה"כ הוא כעבור שלשת רבעי מיל מהשקיעה הנראית, אי אפשר להתחיל מנין י"ב שעות מעלות השחר אלא מהנץ החמה. מלבד אם נימא שחוששים לדעת המג"א (נח סק"א) שלענין זמן קריאת שמע לבדה יש למנות מעלות השחר, אף אם לכל שאר ההלכות מונים השעות מהנץ החמה. וזהו חידוש מופלג ואין כן דעת שאר פוסקים'.

1 ע' חזו"א יג שדחה ראית המג"א. ואולם נראה שמצד הסברא כשלעצמה אין דעת המג"א רחוקה, דהא ק"ש תליא בזמן קימה, וזמן קימה מתחיל כבר בעלוה"ש, שלכן קי"ל שאם קרא מעלוה"ש יצא כיון דאיכא דקיימי בהיא שעתא (כדאמרין ח.ו). וא"כ שפיר מצינו למימר שאיחור המלכים שלש שעות היינו מתחילת זמן קימה של כל אדם [וגם אם נאמר שהם מאחרים שלש שעות מקימת רוב בני אדם, הלא רוב אינשי קמים קודם הנה"ח כמבואר בראשונים דהיינו זמן משיכיר את חברו [קצת]. וא"כ אף אם בהלכות אחרות מחשבינן השעות מהנץ, כאן הישוב השעות הוא מזמן קימה [וכנ"ל שערך 'שעה' משתנה לפי הענין. והיה מקום לומר שלהגאונים יצא כאן חומרא, למנות שלש שעות מעלות השחר שהוא זמן קימה, בחישוב שעה - אחד חלקי י"ב של זריחה-שקיעה. אך זאת לא שמענו, וכמוש"כ החזו"א שם לדחות צד זה בהחלט]. וכן נראה ממה שנוקטים הרבה לחוש לכתחילה לדברי המג"א (ע' הל"ש פ"ה הערה 34) הגם שאינם חוששים לשיטת ר"ת. וכמדומה גם המחמירים כהמג"א לענין ק"ש, לא נהגו כן לענין זמן איסור חמץ, והיינו כנ"ל דדוקא לענין זמן קימה מחשבינן השעות מעלוה"ש. [הגר"ז בשו"ע שלו כתב כהמג"א לענין זמן ק"ש, אבל בסידורו (דיני ק"ש) כתב למעשה לחשב שלש שעות מהנץ החמה. וכפי שבשו"ע נקט לעיקר כר"ת ובסידור חזר בו והורה כהגאונים - וזה כפי שנתבאר בפנים ששתי הלכות אלו תליין זו בזו].

והקשה השאג"א מדתנן במגילה (כ) כל היום כשר לסמיכה לשחיטה לקמיצה להקטרה למליקה ולקבלה ולהזיה. והלא אם נפסל הדם כבר בשקיעה הנראית הגם שעדיין הוא יום לכל דבר, וא"כ הרי אין 'כל היום' כשר להזיה. וגם אין זה דומיא דשאר מילי דקתני התם שכשרים כל היום והיינו עד צאת הכוכבים. עוד הקשה מהסוגיא בהוריות (ד) שהמביא כפרתו בין השמשות ספק אם נתכפר אם לאו - והלא לפי רבנו יונה כבר נפסל הדם בתורת ודאי משקיעת החמה.

אמנם לפי מה שנתבאר בדעת רבנו יונה, מעיקרא ל"ק מידי על שיטתו, דהשאג"א נקט בפשיטות ששיטת רבנו יונה כרבנו תם [כהמנחת-כהן, והרי כן היה המנהג הרווח בתקופתו בכל המדינות בחו"ל כנ"ל] אבל לפי מה שנתבאר הרי מוכח [הן מהמפורש בדבריו באגרת התשובה, הן מהכרח החשבון] דרבנו יונה ס"ל כהגאונים שלאחר השקיעה הנראית מתחיל זמן בין השמשות, וא"כ שפיר הוי דומיא דכל הנך מילי דכשרים כל היום, דהיינו עד בין השמשות. והמביא קרבן ביה"ש הריהו מסופק, דרבנו יונה אין דין מיוחד בדם לפסול בעוד יום ודאי, אלא נפסל בלילה כמו לענין שאר הלכות. ומה שכתב שזמן התפילה הוא עד שקיעת החמה דהיינו זמן התמיד, כוונתו בזה דלא נימא הואיל ובין השמשות ספק הוא, יאה ראוי להתפלל באותו הזמן משום ספקא דרבנן [וכפי שנתבאר לעיל דהכי ס"ל הרשב"א וש"ר שכתבו זמן תפילת המנחה עד צה"כ] - על זה אמר דאינו כן שהרי הוא נתקן כנגד התמיד והתמיד אינו בא אלא עד בין השמשות, ולא קשה מידי ממשנת מגילה, שאמנם לרבנו יונה אין חילוק בין דין הקדשים לשאר הלכות בתורה השייכות ליום, שכולם כשרים כל היום, ומהשקיעה הוי ספק. [ומה שהביא להמנח"כ והשאג"א לנקוט בדעת רבנו יונה כרבנו תם, היינו ממה שהביא רבנו יונה מדם הנפסל בשקיעת החמה שאין להתפלל אחר השקיעה. וסברו שהם הם דברי התוס' בזבחים בשיטת רבנו תם. אך כבר נתבאר שכוונתו לאפוקי זמן בין השמשות, שכשם שאינו כשר להקרבה כך אינו זמן תפילה].

[באור ספק 'בין השמשות' לאור הנ"ל]

אלא שיש לשאול, הלא מבואר בגמרא בכל מקום (ברכות ב שבת לה פסחים ב מגילה כ) שהלילה מתחיל בצאת הכוכבים, והרי בשקיעת החמה עדיין אין נראים שלשה כוכבים [מלבד כוכבי יום, כגון כוכב נוגה]. וא"כ מדוע לרבי יהודה מתחיל בין השמשות בשקיעת החמה, ומה מקום לספק בזה.

ותירץ בזה הסדר-זמנים על פי האמור לעיל שזהו גופא מספקא לרבי יהודה; כיון ש'יום השמש' כבר נסתיים בשקיעת גוף החמה כנ"ל, נסתפק ר' יהודה האם גם לענין 'היום הדיני'

יש לחקור לפי"א אם ביה"ש הוא זמן מסופק לתפילה, כי היכי שהוא מסופק בכפרת הקרבן. או מעיקרא תקנו זמן התפילה עד ביה"ש מחמת שביה"ש אינו זמן הקרבה למעשה [דומיא דלר' יהודה תקנו עד פלג המנחה כי עד אז הוי מקריבים לתחזיה]. וכן מורה יותר פשט לשון רבנו יונה. ולפי"א נראה דלרבנו יונה יכול מדינא להתפלל ערבית לאחר השקיעה מיד [הגם שעדיין לא הגיע זמן ק"ש עד צה"כ] שהרי אין זה תרתי דסתרי כי כבר נסתיים זמן מנחה בודאי, כי היכי דלר' יוסי מתפלל ערבית אחר פלג המנחה. ואכן כן מפורש בתר"י ריש ברכות. ונראה דאף לר' יוסי דאכתי אינו בין השמשות, הרי לא שמענו דפליג על הא דדם נפסל בשקיעה, וא"כ אף לשיטתו סברת תר"י קיימא דזמן המנחה אינו אלא עד השקיעה. וכן מוכח מהמשנ"ב, שכתב שאם הגיעה השקיעה, יתפלל מנחה ביחיד ולא ימתין. והרי פסקו בגמרא דרבנן להקל כר' יוסי ומה טעם לא יתפלל עם הציבור לאחר השקיעה [וכפי שאכן הורה הגר"ב אבא שאול, בשו"ת אור לציון ח"א]. ועוד, הלא המשנ"ב גופא (בבבא"ל תנו, ובשעה"צ תנח סק"ו ועוד) כתב שהעיקר להלכה כר' יוסי אלא דמתמרינן כר' יהודה - אלא מוכח שמודה ר' יוסי לענין תפילה שהוא תלוי בזמן התמיד. [ומ"מ כתב בשעה"צ (ר"ל, כא) דבשעת הדחק יש לסמוך על ר' יוסי ולהתפלל בזמן בין השמשות דר' יהודה, והו' לענין דיעבר שיש לסמוך על הרשב"א ודעימיה שזמן המנחה עד צה"כ, אבל לרבנו יונה נראה דאף לר' יוסי אין להתפלל אחר השקיעה]. ונראה לכאורה שאף אם למעשה באנו לחוש לסברת הרשב"א ודעימיה דזמן מנחה עד הלילה, לכאורה לאחר י"ג דקות וחצי מהשקיעה (ויברושלים אף פחות כנ"ל) ברור לנו שיצאו שלשה כוכבים לפי מה שאנו אוזנים כהגאונים שהיוק מיל, וא"כ עכ"פ ודאי דליכא תרתי דסתרי, ומדינא יכול להתפלל או ערבית במקום הצורך הגם דלענין ק"ש מתמרינן להתמתן עשרים דקות או יותר.

דלא כהמנחת-כהן (שהלכו עוד אחרונים בעקבותיו) שמנחה את רבנו יונה בין ההולכים בשיטת רבנו תם. ולא מצאנו כן בשום מקום, כי ממה שכתב שתפילת המנחה היא עד השקיעה מפני שדם נפסל בשעה"ח, אין כוונתו לדברי התוס' בזבחים (נו) בשם ר"ת, לומר שדם נפסל בתחילת השקיעה הגם שהוא יום גמור לשאר דיני התורה, אלא כוונתו שאין להקל בבין השמשות משום ספקא דרבנן, אלא אזלינן בתר דם התמיד שנפסל כבר בשקיעה"ח, וכדלהלן].

וכן הרמב"ם שנקט כהגאונים כנ"ל, כתב (תפילה ג,ד) שיש לו לאדם להתפלל מנחה עד שתשקע החמה. ומשמע שלאחר מכן אין יכול, כרבנו יונה. וכן היא שיטת הגאונים עצמם כמפורש בתשובת רב נסים גאון שהובא במהר"ם אלשקר שם.

ואילו ברשב"א ריש ברכות מבואר שנקט כר"ת, וכשיטת רבו הרמב"ן [אם כי בשבת שם לא הכריע הרשב"א בין השיטות], שכתב שם דפלג המנחה הוא שלש דקות לפני השקיעה הנראית, והיינו כר"ת דצאת הכוכבים הוא ד' מילין אחר השקיעה הוי צה"כ, דהיינו ע"ב דקות, ופלג המנחה היינו ע"ה דקות קודם, שעה ורבע. וכן היא גם כן דעת הארחות-חיים (בהל' הדלקת נר שבת ובהל' יוה"כ) והמנהיג (בהל' חנוכה). נמצא דאזלו לשיטתייהו במה שנקטו בזמן המנחה עד צאת הכוכבים, כי ס"ל כר"ת וסוברים שי"ב שעות נמנות מעלה"ש עד צה"כ, נמצא ד'עד הערב' שאמרו חכמים היינו צה"כ, שאז הוא גמר י"ב שעות. וכן התוס' שהלכו בשיטת ר"ת, נקטו בכמה מקומות כהתרומת-הדשן שחישבו י"ב שעות הוא מעמוד השחר עד צאת הכוכבים (כן מבואר בדבריהם בברכות ג. פסחים יא וסנהדרין מא).

הרי נתבאר היטב שהגאונים והרמב"ם ורבנו יונה הולכים בשיטה אחת בקביעת סוף היום [שמהשקיעה הנראית מתחיל בין השמשות, ולאחר שלשת רבעי שעה צה"כ] ובסוף זמן תפילת המנחה [עד השקיעה], וגם התוס' והרשב"א והארחות-חיים והמנהיג אזלו לשיטתם [שצה"כ הוא ד' מילין לאחר השקיעה הנראית, וסוף זמן תפילת המנחה הוא עד צה"כ].^ט

[ישוּב קושיות השאג"א על רבנו יונה לאור האמור]

ג) ובוה נבוא לקושיות השאג"א על שיטת רבנו יונה. הנה אמרין בזבחים (נו) מנין דדם שנפסל בשקיעת החמה שנאמר ביום הקריבו את זבחו יאכל - ביום שאתה זובח אתה מקריב, ביום שאי אתה זובח אי אתה מקריב. והקשו הראשונים אמאי צריך קרא, הלא כל העבודות אינן כשרות אלא ביום דכתיב 'ביום צוותו את בני' להקריב וגו'. ופרש"י דאצטריך קרא להיכא דהעלה דדם על המזבח בלילה וכמאן דאמר אין לינה מועלת בראשו של מזבח, דלולא קרא ד'ביום הקריבו' היה לן להכשיר לזורקו למחר, והשתא חדית לן קרא שהדם נפסל בשקיעת החמה ושוב אין לו הכשר. והתוס' הקשו דאכתי תקשי למ"ד לינה מועלת בראשו של מזבח. ועל זה הביאו לתרץ עפ"י שיטת ר"ת הנ"ל, דיתורא דקרא מלמדנו שכבר בתחילת השקיעה נפסל הדם הגם שהוא יום לכל דבר עד צאת הכוכבים. [אמנם מספר הישר (רא) מבואר אחרת. והיא דעה אחרת בשיטת ר"ת].

ט וא"ת הלא הגר"א שהוא בעל השמועה דשיטת הגאונים, נקט בבאורו בסו"ל רגל כהרמ"א שבדיעבד מתפלל מנחה עד צה"כ ולא השיג כלום. ומוכח לכאורה שאף אם מחשבים השעות מהזריחה עד השקיעה, שפיר מתפלל מנחה עד צה"כ - הרי דלרבנו זמן המנחה אינו תלוי ב"ב שעות (ודלא כהמנח"כ). אך הא ליתא, דסו"ל קשיא לפי"א מהו שאמרו בגמ' דאי ר"י עד ועד בכלל ר"י היינו רבנו, הלא לרבנו מתפלל עד צה"כ, ולר"י רק עד י"ב שעות שהוא עד פלג המנחה ועד בכלל. אך כבר כתבו (ע' שעה"צ רגל אות יח) שהגר"א כאן כתב זאת רק לברר שיטת הרמ"א אבל איהו לא ס"ל כן, וכמו שכתב בעצמו להדיא (בי"ד רסב) שזמן מנחה הוא עד השקיעה.

ששני סימנים אלו אינם סותרים, שיתכן שייראו שני כוכבים בזמן שקיעת החמה. אך הרמב"ם נמנע מזה ופירש שהם שני ענינים נפרדים של 'בין השמשות'; המימרא הראשונה מדברת על גבול התחלפות הימים, להבחין בין יום חול לשבת וכן לענין מנין ימי טומאת הזב, ע"ש, ולענין זה מתחיל בין השמשות משתשקע החמה [שאז פנה 'יום השמש' כנ"ל ועדיין הלילה לא הגיע], והמימרא השניה מדברת על הגבול שבין היום ללילה, וביהש"מ לענין זה הוא היראות שני כוכבים דוקא, אבל כוכב אחד עדין יום גמור הוא אעפ"י שכבר שקעה החמה.²

[ישוב דברי הרמב"ם בכמה מקומות לפי זה]

ובזה יישב הגריש"כ עוד שני דברים מוקשים: כתב הרמב"ם (בית הבחירה א,יב) אין בונין את המקדש בלילה שנאמר 'וביום הקים' וגו' ועוסקין בבנין מעלות השחר עד צאת הכוכבים. ומשמע אף לאחר ששקעה החמה בונים כל עוד לא יצאו הכוכבים, והלא בין השמשות הוא לכל דיני התורה כמוש"כ הרמב"ם בהל' שבת הנ"ל - אך לפי המבואר לא קשה מידי, כי כל עוד לא יצאו כוכבים הוי ודאי יום אלא שהוא ספק יום הבא, הלכך שפיר דמי לבנות באותה שעה דלא אכפת לן בזה התחלפות הימים ובלבד שיהא 'יום'.

ובן פירש בזה דברי הירושלמי (שבת יט,ה) המתמיהים לכאורה, שמקשה, תינוק הנוול בין השמשות יימול בין השמשות שהוא השמיני ללידתו [ומתרחץ שאין יכולים לצמצם השעה בדיוק, וא"כ שמא נולד רגע לאחר מכן והרי עתה הוא היום השביעי ולא השמיני]. ואין מובן, הלא בין השמשות ספק יום ספק לילה וא"כ שמא עתה הוא לילה ואי אפשר למולו. אך להאמור אתי שפיר, דמיירי קודם יציאת שני כוכבים דודאי יום הוא אלא דבין השמשות הוא משום חילופי הימים, וא"כ מקשה דמה נפשך זהו יום השמיני ללידתו.³

ולפי זה כתבו הגרא"ז והגריש"כ ליישב גם כן הקושיא הנ"ל להרמב"ם, מדוע צריך קרא ד'ביום הקריבו' לפסול דם בשקיעת החמה - דאי משום 'ביום צוותו' יש במשמע ביום ולא בלילה, אבל קודם שיצאו שני כוכבים דאכתי 'יום' הוא שפיר דמי להקריב אעפ"י ששקעה החמה, על כן אתא קרא ד'ביום הקריבו' - ביום שאתה שוחט אתה מקריב, לומר דבעינן באותו היום

קשה על פירוש מחודש זה, מהו המקור בתורה לשני 'בין השמשות', ומיה יתתי להתחיל היום הבא קודם בוא הלילה [ודברי רשב"ם וראב"ע יודעים]. ועוד תימה, הלא כן מצעה של הברייתא 'ביה"ש ספק מן היום ומן הלילה ספק כולו מן היום ספק כולו מן הלילה. ואיזהו ביה"ש משתשקע החמה כ"ז שפני מוצא מאדימין וכו' - ואילו לפירוש יצא דמשתשקע ודאי יום הוא ולא ספק יום ספק לילה, ונמצא שהתנא פתח בדבר אחד וסיים באחר. ועוד, הלא הרמב"ם בפירוש המשנה ב"ה שם כשאל לפרש מדוע ב"ד יכולים לקדש קודם צאתו צ"ח לדבריו שבספ"ב דשבת דאכתי יום הוא, הרי משמע שזהו הך ביהש"מ דשבת. ואמנם כתב שם במפורש דביהש"מ דשבת היינו היראות שני כוכבים - אלא דמשום הא לא איריא, דאדרבה, בתרגום החדש מובאת גירסה אחרת (שהיא כנראה מהדורה מאוחרת) שביהש"מ הוא מהשקיעה ולא שני כוכבים. [עוד יש להקשות מדבריו בפי"ה מ"פ דכריתות, שהעושה מלאכה ביהש"מ מביא אשם תלוי ופירש דהיינו ספק יום ספק לילה. והלא הו"ל לומר אפילו ודאי יום חייב, דהוי ספק שבת ספק חול]. גם קשה קושית הגריש"כ מדברי הרמב"ם בהל' הפלין שהמניח מהשקיעה עובר בעשה ד'מימים ימימה'.

ומהרלב"ח תירץ שבעצם עד שיראו שני כוכבים הוא יום ודאי, ועל כן בדבר המסור לב"ד קדחה, נוהגים בו כיום. וי"ל כמו כן לענין בנין בית המקדש המסור ביד ב"ד, לכן כתב הרמב"ם דתליא בצאה"כ כדלהלן בפנים], אלא שבדבר המסור לכל אדם אין לסמוך על כך למעשה, כי שמא לא התבונן היטב או ראייתו לקויה - על כן צריך לנהוג ביהש"מ כבר בשקיעת החמה. ובהו גם כן מיושבים שני המימרות בסוגיא דשבת, והם הן המקור להרמב"ם, שזה דיבר לענין מעשה וזה לענין עצם הדין. וכל הקשיות הנ"ל מיושבות לפירוש זה.

אך יש דבר מחודש לפי פירוש הרלב"ח, שב"ד מקדשים ביום הכ"ט את היום שלמחרת, וזה אין ברור כיצד אפשר לקדש את הזמן העתיד (ע' זכר יצחק יא, ובשיעור נג). גם יש להעיר מדוע לא הדגיש הרמב"ם שמקדשים את היום שלמחרת ולא את היום שעומדים בו. ושמא י"ל כיון שהיום הטבעי כבר עבר, פשוט הוא שנחשב כבר כהיום הבא לענין קידוש החודש התלוי בלבנה.

יג ואכתי קשה, שימולו אותו [בחול] בזמן שהוא ודאי לאחר שעת לידתו ועדיין הוא יום ודאי, שאו הוא שמיני או תשיעי. ושמא אין הכי נמי אי יודעים בודאות שעדיין לא יצאו שני כוכבים, ובכלל 'נולד בין השמשות יימול לתשעה' הוא, ולא הקשה הירושלמי אלא על מה דתנן ערב שבת נימול לעשרה.

השקיעה היא שקיעת גוף החמה או רק כששקעו ניצוצי האור. וע' בשעה"צ (רלג אות כא) שכתב עפ"י ד'הגר"א שרק לר' יוסי תלי הלילה בכוכבים אבל לר' יהודה אינו תלוי בכוכבים דווקא.

[שיטת הרמב"ם ב'בין השמשות']

ד) עתה נבוא לברר דעת הרמב"ם בענין. כאמור, מפשט דברי הרמב"ם (בפ"ה שבת ה"ד) נראה ששיטתו כהגאונים ש'שקיעת החמה' האמורה בכל מקום היא השקיעה הנראית, וכפי שנקט בדעתו מהר"ם אלשקר". מעתה יש לשאול מה יתרחץ הרמב"ם על קושית הראשונים למה לי קרא ד'ביום הקריבו', והלא הוא פוסק להלכה (פסוה"מ ג,יא) לינה מועלת בראשו של מזבח א"כ אין לתרחץ כרש"י דאצטריך קרא להיכא דהעלהו על המזבח. ותירוץ רבנו תם דאתא קרא לשקיעת החמה שהוא עדיין יום גמור - אינו מתקיים אליבא דהרמב"ם ששיטתו כהגאונים.

[גבול היממה וגבול היום והלילה אינם חופפים]

ובארו כמה מהאחרונים (ע' סדר זמנים ואבהא"ז שם ובפ"ג ופי"ג מפסוה"מ; קובץ חידו"ת מהגרי"ש כהנמן. ועיקר ההסבר כבר נמצא בשו"ת הרדב"ז, בלשונות הרמב"ם סט) בהקדם סתירת דברי הרמב"ם; בפירוש המשנה בראש השנה (רפ"ג). וביתר באור בחידושי ר"ה להרמב"ם) ובהלכות קידוש החודש (ב,ט) כתב: ב"ד שראו את הלבנה בחדושה בסוף יום כ"ט, יכולים לקדשו לאחר שקיעת החמה קודם שיצאו הכוכבים שהרי עדיין 'יום' ודאי הוא עד שיצאו שלשה כוכבים, וראוי הוא לישבת ב"ד - הרי שבין השמשות אינו מתחיל משקיעת החמה אלא מאוחר יותר. ואילו בהלכות שבת (ה,ד) כתב הרמב"ם, משתשקע החמה עד שיראו שלשה כוכבים בינונים הוא הזמן הנקרא בין השמשות בכל מקום והוא ספק מן היום ספק מן הלילה. וכבר עמד על כך מהרלב"ח. ופירשו, ששני נידונים הם; יש להבחין בין חלוקת 'יום' ו'לילה', ובין חלוקת הימים אלו מאלו דהיינו חילוף ה'יממה'. כאשר דנים על התחלפות הימים הרי כבר משקיעת החמה מתחיל זמן בין השמשות, שהוא זמן מסופק אם שייך ליממה שחלפה או ליממה הנכנסת. ואולם כאשר השאלה היא אם עכשיו 'יום' או 'לילה' - בזה הקובע הוא יציאת הכוכבים, ובכוכב אחד הרי זה יום-ודאי ורק כשנראים שני כוכבים מתחיל מצב הספק. הלכך לענין שבת כתב הרמב"ם שמשתשקע החמה מתחיל בין השמשות, ואעפ"י שעדיין יום הוא ולא לילה, מ"מ כבר נכנס היום הבא. לא כן לענין קידוש החודש, הלא גם אם עתה הוא היום הנכנס, סוף סוף 'יום' ודאי הוא עד שיצאו שני כוכבים ושפיר יושבים ב"ד ומקדשים [והם מקדשים את היום השלשים, שהרי הירח נראה לאחר השקיעה וכבר אינו ודאי יום שעבר].

ומקור דברי הרמב"ם - ב'ארו - מהסוגיא בשבת שם, שבתחילה אמר רבה אמר רב יהודה אמר שמואל (לד): איזהו בין השמשות [לר' יהודה], משתשקע החמה כל זמן שפני מזרח מאדימין. ובהמשך הסוגיא (לה): אמר רב יהודה אמר שמואל: כוכב אחד יום שנים בין השמשות שלשה לילה. ובפשטא דמלתא הם שני זמנים שונים; משתשקע החמה והיראות שני כוכבים - וכיצד יתקיימו שניהם יחד. ואמנם התוס' (שבת לה.) מפרשים

יא וכן מוכח שקרא הרמב"ם 'שקיעת החמה' לשקיעה הנראית, בהלכות תפילה (א,א) לענין תפילת נעילה. ע"ש.

דווקא וא"כ הוא תלוי בהתחלפות הימים, וכששקעה החמה כבר פנה היום ומתחיל להיכנס יום אחר.¹⁷

[ישוב קושיות השאג"א על רבנו תם בכמה אופנים]

ה) ועדיין צריך ליישב את קושיות השאג"א הנ"ל לשיטת רבנו תם [אף כי על רבנו יונה גופיה לק"מ כנ"ל, דאיהו ס"ל להגאונים], הלא במשנת מגילה ובסוגיא בהוריות משמע שלא נפסל הדם מבעוד יום רק בגמר היום. ונבוא עתה רק בראשי פרקים. ויש להרחיב הענין בפעם אחרת בע"ה.

השפת-אמת (במנחות כ) צדד בשיטת רבנו תם לומר שפסול דם בשקיעת החמה אמור רק בזבח שנשחט קודם השקיעה, דמ'ביום הקריבו' שמענין ביום שאתה זוכה אתה מקריב ולא לאחר שקיעה עליו חמה, אבל אם שחט לאחר השקיעה, יכול לזרוק הדם עד הלילה. לפי"ז מיושבות קושיות השאג"א, כי אכן יש אפשרות לשחוט לאחר השקיעה, ובאופן זה כשר להקריב עד גמר היום.

ואמנם כבר עמד שם שמדברי התוס' מבואר שלא כדבריו¹⁸. וגם פשט הסוגיא בזבחים כא מורה שפסול דם בשקיע"ח אינו רק ברגע השקיעה אלא בכל רגע מהלילה, וא"כ אף אם שחט אחר השקיעה יפסל. והדרו קושיין לדוכתייהו.

ובקונטרס שבסוף ספר צפנת פענח (מחתן הגאון המחבר) האריך בענין, וחקר שם האם מועילה הלנה בראשו של מזבח על הדם כשם שמועילה באימורין שלא יפסלו, ודקדק מהרמב"ם (פסוה"מ גיא) שאין מועילה הלנה בראשו של מזבח. וביאר הדבר משני טעמים; או בגלל שפסול דם בשקיעה"ח הוא מחמת שאינו יום השחיטה וכסברא הנ"ל, וא"כ כך לי אם נמצא הדם על המזבח או למטה סוף סוף אין זה יום השחיטה. טעם אחר, דווקא אימורין שעלו על המזבח לא נפסלו משום דההעלאה היא כתחילת הקטרה [וכ"כ הגר"ח], משא"כ בדם אין שייכת הך סברא הלכך לא מהניא ליה העלאה. אמנם בשיטמ"ק (זבחים נו) מפורש שגם לענין פסול דם בשקיע"ח מועילה הלנה בראשו של מזבח. ולפי"ז יתורצו הקושיות, דהא משכחת לה ששחט והעלה הדם קודם השקיעה, ואז כשר לזרוק הדם עד הלילה, ואם זרק בין השמשות - ספק נתכפר. (וע' בקונטרס שם אות לא).

והנה המג"א (רלג) הקשה על הרמ"א שכתב דבדיעבד מתפללין מנחה עד צאת הכוכבים, הלא לשיטת רבנו תם גופא דם נפסל בשקיע"ח כמוש"כ התוס' בזבחים הנ"ל. אך יש לתרץ בכמה אופנים; ראשית, כנזכר לעיל בספר הישר מובא מר"ת שלא כהתוס' בזבחים, ושם נקט דלא נפסל הדם אלא בלילה. ועוד, לפי סברת השפ"א הנ"ל גם כן לא קשה כי בעצם אפשר לשחוט לאחר השקיעה ורק אם שחט מקודם לא יזרוק אחר כך, אבל לענין זמן תפילה שפיר דמי אף לאחר השקיעה. אלא שכאמור בתוס' אין נראה כהשפ"א.

ואפשר לתרץ באופן אחר, ולומר ששני דינים איתנהו בפסול

יד וקשה מי אצטריך קרא למעוטי ספיקא, והלא אינו ודאי יום אחר אלא ספק. ושמה נאמר שכיין שהוא ספק בעצם, שהוא זמן מוגדר שאין אדם יודע את טיבו, שפיר אצטריך קרא למעוטי. ודאיתא להכי יש ליישב מעיקרא קושיית רש"י ותוס' לשיטת הגאונים, דאתא קרא לומר שהדם נפסל בתורת ודאי מתחילת השקיעה הגם שלענין שאר הלכות הוא זמן מסופק. ובוה מיושב היטב לשון רבנו יונה שגם לתפילת המנחה אין כאן 'ספק' מפני שנתמעט מקרא ד'ביום הקריבו' שנפסל בתורת ודאי [וכעין דדרשינן 'שנים ליום' - כנגד היום, כלומר החמה, שהיא קרויה 'יום' בכתוב, ה"ז דרשינן מ'ביום הקריבו' דלענין קדישים היום השמישי הוא הקובע בתורת ודאי].

טו וכן מפורש בשיטמ"ק מנחות מו: (אות ג) שאין מקריבים קרבנות לאחר תחילת השקיעה אף בדיעבד, הגם שהוא יום גמור.

דם בשקיעה"ח; דין 'פסול' בחפצא דדם, וכמו פסול לינה בעמוד השחר. ודין נוסף בזמן הקרבת הקרבן שצריך לזרוק ביום השחיטה כדכתיב 'ביום הקריבו' (וע' בחדושי הגרי"ז זבחים לח). וא"כ לענין זמן התפילה אין שייך פסול 'לינה' דדם אלא דינא ד'ביום הקריבו', ולענין דין זה הרי בעצם כשר לזרוק אף לאחר השקיעה אם אך נשחט לאחריה כאמור - על כן שפיר כתב הרמ"א דעד צאת הכוכבים זימנא הוא.

וכן יש לתרץ לסברת הקונטרס הנ"ל, דכיון משכח"ל לה הכשר זריקה כשהדם על המזבח, א"כ אכתי זמן תפילה הוא.

והמגן-אברהם עצמו תירץ שתפילת המנחה נתקנה כנגד מנחת הנסכים של התמיד ולא כנגד התמיד עצמו. על כן שפיר מתפלל אף לאחר שקיעת החמה. וע' תוס' פסחים קז. שעל שם מנחת הנסכים נקראת 'תפילת המנחה'.

ומבואר שנקט המג"א שאין פסול שקיעת החמה אלא בדם, ולא במנחה. וכבר תמהו האחרונים מהסוגיא במנחות (כ) שמבואר שקומץ נפסל בשקיע"ח כמו דם. [ואעפ"י שמנחת נסכים עולה כליל ואין בה קומץ, אך במקום אחר (מנחות כו) הושווה מנחת נסכים שהתקדשה עם הזבח לקומץ שצריך להקריבה מבעו"י].

ובקונטרס הנ"ל (אות מא) רצה לדקדק מהרמב"ם שבקומץ אין פסול שקיעה"ח, וכוונת הגמרא שם הוא רק לענין דין 'ביום צוותו'. וכן הוא בספר מנחת כהן. וע' גם בגרי"ז מנחות כ. ואולם במקדש דוד (טז) מ'יאן בזה.

אמנם אכתי יש מקום ליישב שאף אם נאמר דבקומץ גם כן יש פסול בשקיע"ח כדם, אבל במנחת נסכים שנתקדשה בכלי אין בה אלא דין 'ביום צוותו' בלבד, וכלפי דין זה בלבד השוו בגמרא מנחת נסכים לקומץ. או בדרך זו, במנחת נסכים שעולה כליל, קיים רק דין 'פסול' בדם ולא הדין ד'ביום הקריבו' שלא כקומץ שיש את שני הדינים כדם. ועל כן לענין תפילת המנחה שאין שייך בה פסול לינה, זמנה עד צאת הכוכבים.

ובדרך נוספת תירץ בקונטרס הנ"ל, עפ"י הגמרא במנחות (כו) דמהני להקטיר המנחה אם משלה האור מבעוד יום. וחדש שכל מה דמהני משילת האור זהו רק לענין שלא חל הפסול מכאן ואילך, אבל דין ההקטרה לא מתקיים עד שיוצת ברובו, וזה יכול להתקיים עד סוף שקיעה שניה, וא"כ זמן ההקטרה - שכנגדה זמן התפילה - הוא עד השקיעה השניה. קיצרנו בכל זה ברמזי דברים, ועוד חזון למועד.

עיקרי דברים

א) נחלקו הראשונים אודות סוף זמן תפילת המנחה; אם הוא צאת הכוכבים (רשב"א, ארחות חיים, המנהיג) או שקיעת החמה (רבנו יונה, רמב"ם, רב נסים גאון).

עוד נחלקו, על חישוב שעות היום, אם מעלות השחר ועד צאת הכוכבים (תוס', תה"ד) או מזריחת החמה עד שקיעתה (לבוש),

הגר"א).

התחלפות היממות, כבר משקיעת החמה מתחיל בין השמשות. משא"כ לענין 'יום' ו'לילה', הקובע הוא רק יציאת הכוכבים, ו'בין השמשות' מתחיל רק בהיראות שני כוכבים. בזה יישבו האחרונים את דברי הרמב"ם אהדדי בכמה וכמה מקומות. (ד)

(ד) גם לדעת התוס' שלרבנו תם נפסל דם הקרבן בתחילת השקיעה אף שהוא 'יום' גמור, יש מקום לומר שזמן תפילת המנחה הוא עד צאת הכוכבים, הגם שהתפילות כנגד תמידין ניתקנו. וזאת מפני כמה וכמה טעמים אפשריים:

י"ל שקרבן שנשחט לאחר השקיעה כשר לזרוק דמו עד הלילה (כהשפ"א). או דם שהיה על המזבח בזמן השקיעה, כשר לזרוק עד הלילה (כדעת השיטמ"ק).

גם אם נאמר שקרבן שנשחט לאחר השקיעה דמו נפסל [כפשטות הסוגיא וכדברי התוס'], י"ל שלענין תפילת המנחה אין משנה חלות פסול 'לינה' שחל על הדם אלא זמן הקרבן בעצם, והזמן בעצם הוא עד הלילה.

תפילת המנחה נתקנה כנגד מנחת הנסכים של התמיד, וזו כשרה להיקרב אף לאחר השקיעה (מג"א). ואף אם נאמר שאינה כשרה להיקרב אחר השקיעה, י"ל שזה רק אם נשחט הזבח קודם השקיעה ולא בשנשחט לאחר מכן [אפשר שכן הוא הדין בקומץ, ואפשר דוקא במנחת נסכים שעולה כליל]. ואף אם נאמר שאינה כשרה, י"ל שהואיל ואם משלה בה האור אינה נפסלת, שפיר חשיב 'זמנה' עד הלילה (עפ"י חתן הרוגאצ'ובר). (ה)

ועוד נחלקו על זמן 'בין השמשות' ו'צאת הכוכבים'; האם ביה"ש מתחיל בשקיעה הנראית וצה"כ שלשת רבעי שעה אחריו (הגאונים. וכן קבע הגר"א, וכך פשטה ההלכה), או הכל מאוחר יותר בכדי הילוך שלשה מלין ורבע (ר"ת, רמב"ן ועוד).

יש להוכיח מסוגית הגמרא ששלשת המחלוקות הללו תלויות זו בזו; לפי השיטה המאחרת את צאת הכוכבים, בהכרח שחישוב י"ב שעות נעשה מעלוי"ש עד צה"כ, וזמן תפילת המנחה מסתיים בצה"כ. ולפי השיטה שצאת הכוכבים קרובה לשקיעה הנראית, חישוב השעות נעשה מהזריחה ועד השקיעה [וסוף זמן ק"ש מתחשב מהנץ החמה ולא מעלוי"ש], וסוף זמן תפילת מנחה הוא עד השקיעה. בזאת נסתלקו קושיות השאג"א על רבנו יונה. (א ב)

(ב) שני 'מים' הם; היום 'הדיני' הנוגע לכל דיני התורה, מתחיל מעלות השחר ומסתיים בצאת הכוכבים. והיום ה'שמי' הטבעי - מהזריחה ועד השקיעה. לפי 'יום' זה נעשית חלוקת השעות [למאי דקיי"ל כהגאונים וכהגר"א והגר"ז] הבאות לידי ביטוי במצב החמה בשמים. וכן חישוב זמני הלילה, לענין חצות לזמן אכילת מצה וכד'. (ב)

גדר הספק ב'בין השמשות' [לרבי יהודה] הוא, האם סיום ה'יום' נקבע היראות גוף השמש או לפי הימצאות זוהרה וניצוצי אורה. (ג)

(ג) שיטת הרמב"ם ב'בין השמשות' - כפי שבארו כמה אחרונים - להבחין בין חילוף היממה ובין המעבר בין יום ללילה; לענין

